

Rădăcinile medievale ale regiunii (provinciei) istorice Transilvania (secolele IX–XIII)

Ioan Aurel-Pop

Cuvinte cheie: Transilvania, regionalism, Evul Mediu, statalitate.

Keywords: Transylvania, regionalism, Middle Ages, statehood.

Premise

Astăzi provincia numită Transilvania este o regiune a României (reprezentând circa 40% din suprafața și populația țării) cu o istorie frământată și chiar cu o existență statală destul de puternică în anumite etape ale trecutului său. Chestiunea agregării statale în spațiile locuite de români împreună cu alte populații a îmbrăcat, de-a lungul timpului, numeroase aspecte controversate, fapt, de altfel, obișnuit pentru tratarea temei respective la mai toate popoarele din regiunea Europei Centrale, Sud-Estice și Răsăritene. Subiectul a devenit, începând cu secolul al XVIII-lea, și mai acut, cu precădere atunci când s-a referit la structurile statale românești din Transilvania, teritoriu disputat de către români, unguri și germani. Înțelegerea locului și rolului statelor timpurii de pe teritoriul Transilvaniei și al regiunilor învecinate trebuie raportată direct la modul de tratare a problemei formării poporului român. Or această temă a fost abordată, de foarte multe ori dihotomic: istoriografia ungară (și uneori și cea austriacă și germană) a considerat că românii s-au format cu toții undeva la sud de Dunăre (asupra locului exact nu s-a căzut de acord), ei emigrând relativ târziu, la începutul mileniului al II-lea, spre nord, inclusiv spre interiorul arcului Carpaților, în Transilvania; istoriografia română a subliniat plasarea la nord de Dunăre a etnogenezei românilor, pe locul provinciei romane Dacia și chiar cu nucleul procesului în Transilvania (baza demografică și centrul politic al vechii Dacii). Treptat aceste abordări unilaterale și (uneori) extreme au fost parțial abandonate și nuanțate, fără să se renunțe însă cu totul la esența lor.

Cercetările recente, din ultimele trei decenii mai ales, tratează etnogeneza românilor – cel mai numeros popor din sud-estul Europei – pe un spațiu larg, situat deopotrivă la nord și la sud de Dunăre, pe locul provinciilor romane Moesia și Dacia, unde cele trei elemente etnice constitutive principale – băștinaș (traco-dacii), cuceritor (romanii

latinofonii) și migrator (slavii) – au fost prezente deopotrivă.¹ Se apreciază, inclusiv pe baza arheologiei, că după o primă etapă timpurie (până în secolul al VI-lea), în care procesul a fost echilibrat (la sud și la nord), din secolul al VII-lea centrul de greutate al formării românilor s-a mutat la nord de fluviu. Secolul al VII-lea înseamnă, cum se știe, consacrarea slavizării masive a Peninsulei Balcanice, ceea ce a făcut ca latinofonii (străromânii sau românii timpurii) dintre Munții Balcani și Dunăre să fie, în mare parte, obligați să se deplaseze spre alte direcții, spre sud și sud-vest, dar și spre nord. Ei au dat naștere grupurilor de vlahi (români) balcanici, adică aromânilor (macedoromânilor), meglenoromânilor și istroromânilor. Unii însă au rămas pe loc, între Dunăre și Balcani, participând la marea răscoală antibizantină din 1185–1186, și făurind, alături de bulgari, Primul Țarat Bulgar sau Țaratul Vlaho-Bulgar, condus la început de o dinastie vlahă. La nord de fluviu, procesul a fost invers: slavii, numeroși inițial, au rămas treptat tot mai puțini, au conviețuit cu latinofonii și apoi cu românii, fiind până la urmă, (între secolele VII–XIII) asimilați, nu înainte de a lăsa moștenirea lor, foarte importantă, în toponimia, hidronimia și onomastica românească și, mai ales, în limba română curentă. Se apreciază – inclusiv prin aplicarea metodei comparative – că poporul român, ca parte a romanității orientale și vorbitor de limbă neolatină, s-a format pe parcursul mai multor secole (aproape un mileniu), începând cu cucerirea romană a regiunii și până prin secolul al IX-lea. Momentul final corespunde cu apariția românilor în izvoarele scrise, cu numele care i-a consacrat (până în secolul al XIX-lea, în sursele externe), acela de vlahi, cu multe variante (blaci, valahi, volohi, olachi, Walachen, vlasi, ulac, ilac etc.).² În etapa finală a etnogenezei românilor, procesul cel mai important a fost conviețuirea cu slavii, însoțită de asimilarea acestora.

Numele Transilvaniei

Cuvântul Transilvania, în ciuda celor două vocabule latine care-l alcătuiesc, nu este un termen antic și nici românesc sau dat de români. El a fost precedat de un altul – un sinonim – și anume *Ultrasilvana* sau *terra Ultrasilvana* și s-a născut în secolele X–XI, adică în perioada în care granița Ungariei a fost undeva în zona mării păduri ce separa Crișana de regiunile intracarpătice. Din punct de vedere maghiar, țara stăpânită atunci de unguri era „dincoace” de marea pădure, iar ceea ce era „peste” sau „dincolo de” (*ultra, trans*) pădure era un loc, deocamdată, necunoscut. De aceea, acest loc, unde domnia o avusese românul *Gelou*, a fost numit de unguri *Erde-elw* (mai apoi *Erdély*), adică „peste pădure” sau „țara

¹ Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler (coordinatori), *The History of Transylvania*, vol. I (until 1541), Cluj-Napoca, 2005, p. 137–211.

² Astăzi, cei mai reputați specialiști sunt de acord că românii au avut până în secolul al XIX-lea (ca și alte multe popoare) două nume (tipuri de nume), unul intern, dar de românii înșiși (*rumân*, devenit apoi *român*) și altul extern, dat de străini (*vlah*, cu diferite variante). Românii nu s-au numit pe sine niciodată *vlahi*, decât ca excepții, foarte târziu, în anumite împrejurări, pe grupuri mici, sub influența străinilor. La fel, ungurii se numesc pe sine *magyarok*, germanii *Deutschen*, grecii *eleni* etc.

de peste pădure” și acest nume a rămas apoi consacrat, atât în maghiară, cât și în latină (forma latină este o traducere după cea maghiară). Evoluția numelui latin, în ordine cronologică, este următoarea: de la *Ultrasilvana* la *Transilvana* și, apoi, la *Transilvania*.

În afară de aceste nume, Transilvania a mai fost numită, de la sfârșitul secolului al XIII-lea, *Septem Castra*, nume dat de sași (în germană ca *Siebenbürgen*), însemnând „șapte cetăți”. Termenul pare legat de cele șapte orașe-cetăți fondate de sași, dar și de rolul important atribuit în Evul Mediu cifrei șapte și de modul cum acest rol s-a reflectat chiar în realitățile Transilvaniei: șapte scaune săsești și șapte secuiești, șapte comitate, șapte triburi ungare etc. Numele de *Septem Castra* va fi preluat apoi și în alte limbi, inclusiv slave.

Românilor nu au avut, probabil, o denumire specifică pentru întreaga regiune intracarpatică, deoarece ei nu au apucat să facă din această zonă o țară în nume românesc, adică o alcătuire politică feudală, un stat centralizat. Desigur, ei vor fi avut un nume pentru „ducatul” lui *Gelou* (dar izvoarele nu ni-l transmit), așa cum au avut nume pentru toate țările de pe cuprinsul Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului, ca și pentru cele de la sud și est de Carpați. Asemenea nume vor fi fost Țara Hațegului, a Oltului (Făgărașului), a Maramureșului, a Bârsei, a Beiușului, a Năsăudului etc. La sud și est de Carpați, unde țările (statele) cele mici s-au unit în cuprinsul celor mari, centralizate, a apărut la români, în chip firesc, un nume înglobant, general și generic (Țara Românească, numită de străini Valahia Mare, la sud și Mică, la est). În Transilvania, țările mici nu au mai apucat să dea naștere țării celei mari, decât prin cucerirea ungară. De aceea, Transilvania, nefiind un stat organizat în numele românilor, cu putere politică românească, nu a avut în română o denumire specifică. Mai târziu, probabil din rațiuni administrative, de comunicare și de conviețuire, a fost preluat în română termenul de Ardeal, după maghiarul Erdély. Încercările unor cercetători de a stabili o altă etimologie pentru cuvântul Ardeal, deși tentante, nu s-au dovedit suficient de convingătoare. Ulterior, pe măsura evoluției limbii literare și sub influență livrescă a fost preferat în română – lucru valabil și astăzi – termenul Transilvania, calchiat mai bine caracterului romanic al limbii române.

Sub aspect geografic și istoric, Transilvania reprezintă teritoriul fostului voievodat, care a funcționat până la 1541. Ulterior, principatul a înglobat și Maramureșul, Crișana și părți din Banat, ca și alte regiuni vecine, de aceea sensul noțiunii de Transilvania s-a lărgit. Astăzi, Transilvania, în sens larg, înseamnă zona intracarpatică, Banat, Crișana și Maramureș. În lucrare, se va folosi noțiunea cu ambele sensuri, făcându-se, după necesități, precizările cerute de context, dar cercetarea noastră a avut în atenție deopotrivă părțile vestice și teritoriul intracarpatic.

Componența etnică a Pannoniei și Transilvaniei în jurul anului 900³

Etapa conviețuirii româno-slave, corespunzătoare, în parte, și unei dominații a slavilor asupra latinofonilor și românilor timpurii, este strâns legată de apariția primelor state medievale, surprinsă deopotrivă de arheologia medievală și de sursele narative. Astfel, *Gesta Hungarorum* sau Cronica notarului anonim (Cronica lui Anonymus) al regelui ungar Bela⁴, alături de alte surse, relatând evenimentele istoriei ungarilor de la venirea acestora în *Pannonia* (finalul secolului al IX-lea) până la domnia regelui Andrei I (1046–1060)⁵, consemnează din plin această situație. Numeroase izvoare converg în a susține că, în momentul alungării ungarilor din stepile nord-pontice de către bulgari și pecenegi, *Pannonia* și Transilvania erau populate de comunități eterogene în ceea ce privește structura etnică.⁶ Tradiția consemnată de Simon de Keza (la 1285) și de celelalte cronici înrudite arată că, după moartea fiilor lui Attila și destrămarea „Imperiului” hunic, *Pannonia* a rămas locuită de slavi (*Slavi*), greci (*Graeci*), teutoni (*Teutonici*), messiani (*Messiani*) și români (*Ulahi*), ajunși la un moment dat sub dominația lui Svatopluk, cneazul Moraviei Mari, și cucerii apoi, în urma luptelor purtate, de către unguri.⁷ Făcând abstracție de unele anacronisme, inerente tuturor *gestae*-lor medievale, aceste relatări nu sunt surprinzătoare, deoarece atât slavii moravieni, cât și grecii (bizantinii), germanii (teutonii, francii

BCU Cluj / Central University Library Cluj

³ I.-A. Pop, Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, *Pursuing Diversity. Demographic Realities and Ethno-Confessional Structures in Transylvania* (*Transylvanian Review*, vol. XIX, Supplement No. 1, 2010), Cluj-Napoca, 2010, p. 9–18.

⁴ În încercarea de a identifica persoana suveranului ungar în chestiune, au fost luați în calcul toți cei patru regi cu numele de Bela. După un timp, au fost eliminați din discuție primul rege Bela (1060–1063) și ultimul, Bela al IV-lea (1235–1270), pe baza unor argumente care păreau irefutabile. Timp de mai multe decenii, s-a oscilat între Bela al II-lea (1131–1141) și Bela al III-lea (1172–1196), istoriografia ungară preferându-l pe Bela al III-lea, iar cea română pe Bela al II-lea (vezi Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ediția a II-a, Cluj, 1972, p. 26–28; Csapodi Csaba, *Az Anonymus-kérdés története*, Budapest, 1978, passim; I.-A. Pop, *Romanians and Hungarians from the 9th to the 14th Century. The Genesis of the Transylvanian Medieval State*, Cluj-Napoca, 1996, p. 74–79; Alexandru Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 19–25). Relativ recent, s-a revenit, cu date noi, interesante și acceptabile, asupra ideii redactării cronicii respective în vremea regelui Bela I, adică în a doua parte a secolului al XI-lea (Tudor Sălăgean, *Țara lui Gelou. Contribuții la istoria Transilvaniei de nord în secolele IX–XI*, Cluj-Napoca, 2006, p. 11–57).

⁵ Cel din urmă eveniment istoric, databil în mod sigur, consemnat în cronică este moartea regelui Petru I (Pietro Orseolo) în anul 1046 (T. Sălăgean, *Țara lui Gelou...*, p. 23).

⁶ Victor Spinei, *Migrația ungarilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX–X*, în *Arheologia Moldovei*, XIII, 1990, p. 121.

⁷ V. Spinei, *Migrația ungarilor*, p. 121–122; Ioan-A. Pop, *The Ethno-Confessional Structure of Medieval Transylvania and Hungary*, Cluj-Napoca, 1994, p. 15.

de est), bulgarii (messianii) și românii (vlahii) sunt confirmați de alte surse ca prezenți în *Pannonia* sau, cel puțin, la marginile ei în perioada premergătoare apariției ungarilor.⁸

Menționata Cronică a notarului anonim relatează că, la pătrunderea ungarilor în *Pannonia* (în 896), aceasta era locuită de *Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum*, cu alte cuvinte de slavi, bulgari și români, ultimii prezentați drept „păstorii romanilor”.⁹ În total, *Anonymus* pare să vorbească, pentru anul 900, despre șase formațiuni politice, numite ducate sau principate, în regiunea daco-pannoniană. Trei dintre acestea sunt situate la răsărit de Tisa, fiind prezentate în contextul atacării lor de către unguri după 900. Este vorba despre ducatul lui *Menumorout*, al lui *Glad* și al lui *Gelou*. Mai apare un personaj cu rol politic important, anume comitele – de fapt comandantul cetății *Muncaci* (azi Mukacevo, în Ucraina) – *Loborcy*, numit în limba oamenilor locului *duca*.¹⁰ E drept că numele de *Loborcy* este de origine slavă, dar locuitorii din zona Ungului, care-și numeau conducătorul *duca*, puteau fi și români. Termenul *duca* vine din latinescul *dux, -cis* și singurii locuitori din zonă care puteau avea asemenea cuvânt în limba lor sunt românii.¹¹ Acest termen va fi cu timpul înlocuit de româno-slavul *voievod*, dar perechea *ducă-voievod* trebuie să fi dăinuit un timp în româna medievală, ca și perechea jude (latin)-cnez (preluat din slavă). Pe de altă parte, o dată cu apariția primelor documente de cancelarie din Ungaria, referitoare la populația comitatelor Ung, Bereg și Ugocsa, între locuitorii acestora sunt menționați și românii.

Ducatul lui Menumorout din Crișana (circa 900)

Paralel cu o serie de razii spre toate direcțiile, ungurii atacă și regiunea ducatului lui *Menumorout*, cuprins între Tisa (la vest), Mureș (la sud), Someș (la nord) și Carpații Occidentali, mai exact Porțile Meseșului (la est). Reședința ducelui *Menumorout* era în cetatea Biharea (*Byhor*), la 14 km nord de Oradea de azi. După o serie de lupte înverșunate, ducele pomenit se predă, rămâne mai departe în fruntea ducatului său, dar în calitate de supus al ducelui ungar *Arpad*. Despre etnia lui *Menumorout* nu se spune nimic clar.

⁸ V. Spinei, *Migrația ungarilor...*, p. 122.

⁹ *Anonymus*, cap. IX (Se dă trimiterea la capitole întrucât există numeroase ediții ale cronicii. Vezi, de exemplu, *Anonymus. Faptele ungarilor (Gesta Hungarorum)*, în George Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, I, București, 1934). Simon de Keza lămurște pe deplin sensul expresiei de mai sus și valoarea explicativă a conjuncției latine *ac*, atunci când scrie: „Românii, care fuseseră păstorii și țăranii (cultivatorii) romanilor, rămânând de bunăvoie în Pannonia...” (*Blachis, qui ipsorum <Romanorum> fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia...*). Vezi Simon de Keza, *Cronica (Gesta Hunnorum et Hungarorum)*, în *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, Budapesta, 1937, p. 156–157.

¹⁰ *Anonymus*, cap. XIII.

¹¹ Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și onomastice*, București, 1933, p. 357–361.

Afirmația că a luptat „cu inimă de bulgar” și rezonanța slavă a numelui său nu sunt fapte decisive în acest sens. O referire a ducelui din Bihor la „stăpânul meu, împăratul de la Constantinopol”, pare să indice că, înainte de supunerea față de conducătorul ungarilor, el îl recunoscuse drept suzeran al său pe basileu. Nici structura etnică a țării lui *Menumorout* nu este clară. Se știe sigur doar că această structură era destul de eterogenă. În câteva locuri, *Anonymus* menționează „diverse națiuni” cuprinse în acest ducat. La un moment dat, cronicarul spune că țara lui *Menumorout* era locuită și de niște „națiuni” numite *cozar* (poate cazari).¹² Or una dintre teoriile privind originea secuilor îi ia în calcul și pe cazari, iar în Crișana au ajuns și cete de secui, care s-au situat în avangarda oștirii trimise de *Arpad*. Cronicarul Simon de Keza, care a trăit în Bihor, spune și el că secuii erau urmașii direcți ai hunilor rămași în *Pannonia* (*Hunmorum sunt residui*), dar că ei le-au ieșit înainte ungarilor, când aceștia au pătruns în viitoarea lor patrie, pe care au ocupat-o împreună.¹³ „Și după ce au cucerit împreună *Pannonia*, ei [secuții] au primit o parte din aceasta, dar nu în Câmpia Pannoniei, ci în munții de margine, unde au avut aceeași soartă cu românii. De aceea, amestecați cu românii, se spune că se folosesc de literele acestora.”¹⁴ Se poate presupune că, după căderea Biharei, o parte a secuilor au rămas pe loc și au conviețuit cu românii băștinași, până în secolul al XI-lea, când a început cucerirea efectivă a Transilvaniei. Mai târziu, după ce secuii au fost așezați de unguri în estul Transilvaniei, ei vor conviețui iarăși cu românii de acolo și vor lupta alături de români contra tătarilor.¹⁵ Revenind la structura etnică generală, trebuie să presupunem că și în Câmpia Tisei, ca și în restul Pannoniei, locuiau slavi, bulgari, secui și români (prezentați ca agricultori și păstori, urmași ai romanilor); la aceștia trebuie să adăugăm și elemente avare rămase după căderea Khaganatului Avar. Cetățile țării lui *Menumorout* erau Byhar (Biharea), Zotmar (Satu Mare) și Zylloc (Zalău).

Pe ruinele ducatului lui *Menumorout*, s-a fondat mult mai târziu (probabil în a doua jumătate a secolului al XI-lea) un comitat castrens, cu centrul la Biharea. După tradiție și în acord cu unele mărturii scrise, episcopia de Oradea s-a întemeiat sub Ladislau I (1077–1095)¹⁶. Un document provenit din jurul anului 1067 pomenește un funcționar (*pristaldus*) al comitelui Ștefan de Bihor, dar cele două instituții, comitatul și episcopia, funcționau sigur la 1111, când sunt menționați episcopul Syxtus și comitele Saul de Bihor¹⁷. Între timp, după 1067, *Cronica pictată de la Viena* relatează despre devastarea între-

¹² *Anonymus*, cap. XI.

¹³ Simon de Keza, *Cronica...*, p. 36–37.

¹⁴ Simon de Keza, *Cronica...*, p. 36–37.

¹⁵ V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, București, 1982, p. 161.

¹⁶ Liviu Borcea, Gheorghe Gorun (coordonatori), *Istoria orașului Oradea*, Oradea, 1995, p. 83–84.

¹⁷ L. Borcea, Gh. Gorun (coord.), *Istoria...*, p. 92.

gii zone a Nirului până la cetatea Biharea de către „cumani” (de fapt, pecenegi)¹⁸. Cu timpul, mai ales în secolul al XIII-lea, colonizările de populație ungurească în Crișana cresc în intensitate. Până la urmă, comitatul Bihor a ajuns să cuprindă numai nucleul fostului ducat al lui *Menemorout*, zone întregi din acesta intrând în componența altor comitate (Zarand, Satu Mare, Solnoc etc.).

Organizarea comitatelor și instituirea controlului regatului și al bisericii catolice asupra zonei nu au putut desființa vechile instituții și realități românești din Crișana. Românii își continuă viața în cadrul bisericii răsăritene și al măruntelor lor formațiuni – cnezate, voievodate – numite uneori de oficialitate districte. Numai în comitatul Bihor, sursele menționează, în întreg Evul Mediu, zeci de cnezate și voievodate românești¹⁹ (unele cu numele de districte²⁰), organizate după vechea tradiție.

Ducatul lui Glad din Banat (după 900)

Existența ducatului lui *Glad* (urmat de *Ahtum*) este confirmată de două izvoare independente, anume de *Gesta Hungarorum* a lui *Anonymus* și de *Legenda Sancti Gerardi*. Conform notarului lui Bela și cercetărilor istorice, ducele *Glad* stăpânea teritoriul Banatului de mai târziu, adică o zonă cuprinsă între Mureș (la nord), Tisa (la vest), Dunăre (la sud) și Carpați (la est) sau, cum spune chiar textul cronicii, *Glad* „își avea domnia de la râul Mureș până la cetatea *Horom*”.²¹ Acest teritoriu fusese înglobat în mare parte în provincia romană *Dacia*, întemeiată de Traian, și suferise un intens proces de romanizare.²² În legătură cu Banatul nu se poate vorbi decât la modul relativ despre retragerea aureliană, deoarece sudul regiunii a rămas secole la rând (după 271–275) sub control roman și romano-bizantin. Cercetările arheologice au demonstrat că populația daco-romană, străromânească și românească și-a continuat, în condiții dificile, existența în Banat și în perioada migrațiilor.²³

Evident, unгурii, după invadarea Pannoniei, și-au îndreptat atenția și spre Banat, în primul rând, din dorința procurării prăzii. Când aceștia au voit să treacă Timișul, le-a ieșit înaintea *Glad*, „ducele acelei patrii” (*dux illius patrie*), „împreună cu o mare armată de

¹⁸ L. Borcea, Gh. Gorun (coord.), *Istoria...*, p. 92.

¹⁹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. III, Cluj-Napoca, 1986, p. 525–531.

²⁰ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV, Cluj-Napoca, 1989, p. 64–65.

²¹ *Anonymus*, cap. XLIV.

²² Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a III-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983, passim; Dumitru Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. I. Dacia Romană, București, 1980, p. 228–252.

²³ Vezi rezultatele cercetărilor arheologice efectuate de M. Rusu, Al. Rădulescu, M. Barbu, M. Zdroba, A. Bejan, D. Țicu ș.a., publicate, cu precădere, în revistele *Tibiscum* și *Banatica*, după anii 1980 ai secolului trecut.

călăreți și pedestrași [alcătuită] cu ajutorul cumanilor, bulgarilor și românilor” (*cum magno exercitu equitum et peditum, adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum*).²⁴ Cu toate acestea, ungurii au obținut o mare victorie (*victoriam magnam*)²⁵: „Și în această luptă au murit doi duci ai cumanilor și trei cneji ai bulgarilor și însuși *Glad*, ducele lor, numai cu fuga a scăpat, iar armata sa s-a topit ca ceara față cu focul și a pierit de ascuțișul săbiilor”.²⁶ Cetățile lui *Glad* erau *Keve* (*Kuvin, Cuvin*, în Serbia), *Urschia* (probabil Orșova, în România) și *Horom* (Palanka, în Serbia).

Structura etnică a Banatului în acea vreme este conturată, indirect și aproximativ, de *Anonymus*, care spune că oastea lui *Glad* era formată din „cumani, bulgari și români”. În maghiara veche, prin etnonimul *kun* (cuman) erau desemnate mai multe populații turcice de stepă, precum avari, cabari, pecenegi sau cumani.²⁷ Prin urmare, populația de atunci a Banatului, ținând seama și de antecedente, putea să fie formată din români, bulgari, pecenegi, dacă nu cumva prin „cumani”, în acest caz, s-ar putea înțelege și avari târzii, cum s-a sugerat²⁸. Populația maghiară s-a așezat stabil în Banat (mai ales în târguri și orașe, în zonele de câmpie) destul de târziu și în număr mic.

Ca și în cazul lui *Menemourout*, etnia lui *Glad* este imposibil de precizat. *Anonymus* spune despre el, în mod destul de confuz, că a „ieșit din cetatea Vidin cu ajutorul cumanilor”. Nu se înțelege în ce fel a ieșit, a pornit sau a ajuns *Glad* de la Vidin, cu ajutorul unui neam turcic. „Venirea” de la Vidin ar putea să presupună etnia bulgară a lui *Glad*, dar nu neapărat, mai ales că orașul s-a aflat atunci și se află și azi într-o zonă (Timocul) intens populată cu români (vlași). Pe de altă parte, când se relatează pierderile suferite în confruntarea cu ungurii, se spune că „au murit doi duci ai cumanilor și trei cneji ai bulgarilor și însuși *Glad*” abia a scăpat cu fuga. Ordinea enumerării o respectă pe cea care redă componența oștii bănățene, numai că în locul eventualelor pierderi din partea românilor e menționat *Glad*. „Ieșirea” lui *Glad* din Vidin a sugerat unor autori impunerea ducelui bănățean în fața Țaratului Bulgar, cu ajutor peceneg și recunoașterea autorității acestui ducel la Vidin de către țarul Simeon.²⁹ Cu alte cuvinte, episodul legat de Vidin ar marca alianța vasalică a lui *Glad* în raport cu Țaratul Bulgar. Interpretarea este tentantă, dar rămâne la stadiul de ipoteză.

²⁴ *Anonymus*, cap. XLIV.

²⁵ *Anonymus*, cap. XLIV.

²⁶ *Anonymus*, cap. XLIV.

²⁷ V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 55, nota 68.

²⁸ Mircea Rusu, *Considerații cu privire la structura social-economică și politică a primelor formațiuni statale românești*, în *Acta Musei Napocensis*, XXI, 1984, p. 187.

²⁹ Adrian Bejan, *Banatul în secolele IV–XII*, Timișoara, 1995, p. 108, 126.

Prin urmare, se poate conchide că, la năvălirea ungarilor în *Pannonia*, pe teritoriul Banatului funcționa un stat incipient, locuit de bulgari (slavi), români și unele rămășițe ale populațiilor turcice migratoare, stat condus de ducele *Glad*. Zona era puternic populată și apărată natural. Pe plan extern, sub aspect politico-militar și, poate, confesional sunt atestate legături ale ducatului (ale lui *Glad*) cu lumea sudică, bizantino-slavă, în speță cu Primul Țarat Bulgar.

Ducatul lui Gelou din *Terra Ultrasilvana* (după 900)

Mult mai departe de centrul sălașelor ungurești (așezate la 896 în Câmpia Pannonică) se afla, spre răsărit, „țara de peste păduri” sau *Terra Ultrasilvana*. După victoria contra lui *Menemorout*, căpeteniile ungurești (între care și *Tuhutum*) au ținut sfat și au hotărât ca „marginile țării ducelui *Arpad*” să fie Poarta Meseșului, unde locuitorii țării lui *Menemorout* au fost puși să ridice „porți de piatră” și „o îngrăditură mare din arbori”.³⁰ În continuare, *Anonymus* relatează amănunțit atacarea de către unguri a țării ultrasilvane și supunerea lui *Gelou*, conducătorul acelei țări.³¹ Astfel, ni se spune că *Tuhutum*, cât a stat la Porțile Meseșului, a reușit să afle de la locuitorii băștinași „despre bunătatea țării de dincolo de păduri, unde deținea domnia *Gelou*, un anumit român” (*bonitatem terre Ultrasilvane, ubi Gelou, quidam Blacus, dominium tenebat*). Aflând acestea, *Tuhutum* și-a făcut planul ca, printr-o învoire de la ducele *Arpad*, să dobândească țara respectivă „pentru sine și pentru urmașii săi”. Mai departe, *Tuhutum* a trimis în *Ultrasilvania* o iscoadă ca să afle detalii despre calitatea și fertilitatea pământului de acolo, despre locuitori și despre posibilitatea de a purta un război cu aceștia. *Tuhutum*, spune cronica, era împins de dorința de a-și câștiga renume și pământ. Trimisul a constatat următoarele: pământul acelei țări era udat de cele mai bune râuri, ale căror nume și foloase le-a înșiruit; din nisipul râurilor se culegea aur; aurul din acea țară era cel mai bun; de acolo se mai scoteau sare și materii sărate; locuitorii țării erau, sub aspect etnic, „români și slavi” (*Blasii et Sclavi*) și aveau ca arme doar arcuri și săgeți, suferind multe neajunsuri din partea unor migratori, cum erau pecenegii. Altminteri, se mai adaugă că locuitorii acelei țări erau cei mai sărmani (*viliores*) oameni din toată lumea, că *Gelou* era puțin puternic (*minus tenax*), nu avea în juru-i oșteni buni și „nu ar îndrăzni să se opună curajului ungarilor”.

După o serie de pregătiri, *Tuhutum* și ai săi au trecut peste păduri, spre răsărit, împotriva lui *Gelou*, numit acum „ducele românilor” (*dux Blachorum*), pe care l-au învins. Ducele, văzând acestea, s-a refugiat, cu o parte din armată, spre cetatea sa, situată lângă râul Someș (*castrum suum iuxta fluvium Zomus positum*). Dar, se narează mai departe,

³⁰ *Anonymus*, cap. XXII.

³¹ *Anonymus*, cap. XXIV–XXVII.

luptătorii lui *Tubutum* l-au urmărit pe *Gelou* și l-au ucis lângă râul *Copus* (Căpuș), un afluent al Someșului. În acest moment cronică redă un episod semnificativ: locuitorii țării, văzând moartea domnului lor, „și-au dat dreapta de bunăvoie” cu inamicul, și l-au ales ca domn al lor pe *Tubutum*. Ei și-au întărit cuvântul dat prin jurământ în localitatea numită de-atunci *Esculeu* – azi Așchileu (de la ung. esküdni, a jura). Astfel, din ziua aceea, spune *Anonymus*, *Tubutum* și urmașii săi au stăpânit țara „în pace și fericire”, vreme de circa un secol, până când primul rege al Ungariei a hotărât s-o cucerească.

Spre deosebire de celelalte ducate menționate în cronică, în cazul țării lui *Gelou* nu ni se spune nimic precis despre întinderea sa. Totuși se arată că țara era așezată la est de Porțile Meseșului, „dincolo de pădure”, și că pe teritoriul acestei țări erau situate râurile Someș, Almaș, Căpuș și locul numit ulterior Așchileu. Evident, această zonă, unde au avut loc principalele confruntări armate și presupusa împăcare sau pace, trebuie să fi fost nucleul țării peste care domnea *Gelou* și care reprezintă doar o mică parte (zona de nord-vest) din ceea ce avea să fie Voievodatul Transilvaniei de sub autoritatea regelui Ungariei. Totuși, de ce cronicarul nu precizează hotarele ducatului „de peste pădure”, așa cum procedează cu ducatele din Crișana și Banat? Probabil, fiindcă în momentul redactării cronicii stăpânirea ungară nu cuprinsese deplin acele regiuni intracarpatiche și nu le organizase după regulile sale. Ce i-a determinat pe unguri să atace Transilvania? De exemplu, în cazul lui *Menemorout* s-a invocat drept pretext moștenirea hunică³², dar părțile dintre munți nu intraseră efectiv în „imperiul” hunic. Aici – dincolo de motivații politice calchiate după o ideologie elitară, dominantă în epocă – se invocă doar dorința de cucerire, bunătața și fertilitatea acelei țări, bogăția ei în roade ale pământului, în aur și sare. Este interesant că exact aceleași motive i-au determinat și pe romani, la începutul erei creștine, să facă din Transilvania nucleul unei înfloritoare provincii romane. Izbitor de reală și de constantă peste milenii este și imaginea culegerii aurului din nisipul râurilor. Unul dintre ele a și fost botezat de unguri *Aranyos*, adică „râul cu aur” (în română Arieș). Această acțiune de spălare a nisipului aurifer a fost practică de daco-romani în epoca migrațiilor, de români pe la anul 900 și apoi încă mai mult de un mileniu, până în secolul XX, de către urmașii acelor daco-romani și români.

S-a discutat mult în istoriografie despre cheștiunea cetății de reședință a lui *Gelou*, sugerată de cronică prin expresia *castrum suum*. Unicul indiciu dat de cronicar se referă la faptul că cetatea era situată lângă Someș. Zona geografică potrivită pentru localizare este cea cuprinsă între *Gilău* sau *Gelău*, (locul unde a murit *Gelou*, lăsând numele său locului respectiv până astăzi) și orașul Cluj, fără să se poată face alte precizări în momentul de

³² Stelian Brezeanu, „Romani” și „Blacbi” la *Anonymus*. *Istorie și ideologie politică*, în *Revista de istorie*, 34, 1981, nr. 7, p. 1335.

față. Cele mai recente cercetări plasează totuși această reședință în zona orașului actual Cluj-Napoca.³³

Despre componența etnică a ducatului intracarpatic și despre etnia conducătorului său, cronicarul este cu mult mai precis decât în cazul ducatelor vecine, ale lui *Menumorout* și *Glad*. Astfel, el spune că țara era locuită de români și slavi și că ducele era un anume român. Ba, la un moment dat, *Gelou* e numit de-a dreptul *dux Blacorum*³⁴, semn al faptului că elementul etnic principal în țară erau românii. Sub aspect etimologic, numele *Gelou* a fost considerat de origine maghiară, slavă, turcică sau dacică³⁵, dar faptul nu are însemnătate în cazul de față, din moment ce etnia purtătorului său este afirmată fără dubii. Această situație nu face decât să confirme faptul că rezonanța antroponimelor nu are întotdeauna legătură cu etnia purtătorilor lor.

Cu *Menumorout*, *Glad* și *Gelou* se încheie prima etapă a confruntărilor dintre cetele ungare și ducatele situate la răsărit de Tisa. Atacatorii din preajma anului 900 nu au putut și nici nu au intenționat să cucerească aceste țări. „Supunerea” lor a fost superficială și temporară, ca dovadă stând faptul că, după un secol, în fruntea Banatului și a Transilvaniei propriu-zise se aflau alți duci, tot în confruntare cu Ungaria.

Ducatul lui Ahtum din Banat (după 1000)

În trei rânduri, *Anonymus* îl numește pe *Ohtum* (*Ahtum*) drept rudă și urmaș al lui *Glad* la conducerea ducatului din Banat. Datele lui *Anonymus* se completează cu altele, extrase din *Legenda Sfântului Gerard* (mare și mică), dintr-un pasaj din cronica turcă a lui Mahmud Terdzüman, din lucrările proprii ale lui Gerard (mai ales, *Deliberatio*)³⁶, dintr-un chrysobul al împăratului bizantin de la 1019–1020 și dintr-o predică a călugărului franciscan Oswaldus de Laska, publicată în 1499 la Haga.³⁷

Țara lui *Ahtum* era cu mult mai întinsă decât ducatul înaintașului său *Glad*, ea cuprinzând și o parte din fostul ducat al lui *Menumorout*, situată la nord de Mureș, între acest râu și, probabil, valea celor trei Crișuri reunite. Se poate, cum s-a sugerat, ca și o parte din

³³ T. Sălăgean, *Țara lui Gelou...*, p. 176–190.

³⁴ *Anonymus*, cap. XXVI.

³⁵ N. Drăganu, Români..., p. 428–432; Virgil Ciocâltan, *Observații referitoare la românii din Cronica notarului anonim al regelui Bela*, în *Revista de istorie*, 40, 1987, nr. 5, p. 450–451. S. Brezeanu, Jiu-Gelou. *Istorie și lingvistică, în Timpul istoriei, I, Memorie și patrimoniu. În onoare emeritae Ligia Bârzu*, București, 1997, p. 241–242.

³⁶ Vezi Șerban Turcuș, *Saint Gerard of Cenad. The Destiny of a Venetian around the Year One Thousand*, Cluj-Napoca, 2006.

³⁷ Eugen Glück, *Contribuții cu privire la istoria părților arădene în epoca ducatului lui Ahtum*, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 89–93; E. Glück, *Cu privire la istoricul părților arădene în epoca voievodatului lui Ahtum*, în *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980, p. 101–105.

sud-vestul Transilvaniei (*ad partes Transilvanias*) să fi aparținut lui *Ahtum*.³⁸ Acest stat incipient, cu suprafața totală de cca 40.000 km pătrați (cam cât a Olandei și mai mare decât a Belgiei), se învecina la sud cu Țaratul Bulgar, la apus cu Ungaria, la nord cu teritorii controlate de Ungaria și la est cu formațiunea statală din Transilvania.

Conform izvoarelor, pe acest vast teritoriu se practica agricultura, cultivându-se cereale. Pe la 1030, regele Ștefan I a instituit în Banat decima (dijma) ecleziastică, alcătuită, evident, și din grâne. Legenda mare a lui Gerard amintește o roabă care măcina grâu, învârtind o râșniță³⁹, iar în *Deliberatio* se vorbește de cultura orzului.⁴⁰ Creșterea animalelor este ilustrată de multele herghelii și cirezi, de faptul că oamenii de rând îi ofereau episcopului cai, oi, boi și juninci, deși Gerard respinge asemenea practici. Există și mărturii despre cultura viței-de-vie și producerea vinului, atât pentru consum, cât și pentru cult (bisericească). Sunt menționate sau atestate arheologic o serie de construcții civile, militare și religioase, ceea ce presupune dezvoltarea meșteșugurilor. Mahmud Terdzüman menționează porturile de pe Mureș, pomenite și de Legenda mare. Este evident că se prelucrau metalele și lutul, obținându-se unelte și o ceramică de calitate. Comerțul este ilustrat prin plutele de sare care treceau pe Mureș, spre Ungaria. După ce, din 1003, țara lui *Ahtum* se învecina la Dunăre cu Imperiul Bizantin, se poate surprinde arheologic o circulație mai intensă a mărfurilor și a monedei. Izvorul turcesc amintit vorbește despre tezaurul stăpânului de la *Morisena*, păstrat într-un fort al său.⁴¹

În condițiile unei vieți economice atât de intense, se presupune că populația zonei era destul de numeroasă, mai ales că *Morisena* este numit *urbs* (oraș) și că apar nominalizate orașe și sate vechi, în care, după supunere, se construiesc biserici de rit apusean. Primele localități din Banat consemnate în documentele latino-maghiare din secolele XIV–XV au nume de origine română și româno-slavă. Populația era stratificată, în acord cu evoluția feudală timpurie a societății. Principele (ducele) era un mare proprietar înconjurat de „nobili” bogați. După războiul ungaro-bănățean, descendenții lui *Ahtum* au salvat o parte din posesiuni, care le mai aparțineau în secolele XIII–XV. *Chanadinus* (*Sunad*), dacă într-adevăr a fost un înalt demnitar al lui *Ahtum* și nu nepotul regelui Ștefan (cum îl prezintă *Anonymus*), trebuie să fi fost și el un om avut. Oricum, documentele secolului al XIII-lea arată că familia lui *Chanadin* avea întinse posesiuni, din care unele, situate la vest de *Morisena*, ar putea să fie proprietăți străbune, deținute din vechime.⁴² O parte din populație era dependentă în grade diferite de categoriile suprapuse. S-a văzut că o treime

³⁸ E. Glück, *Cu privire la istoricul...*, p. 105.

³⁹ Ioan D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Banatului*, vol. I, Timișoara, 1980, p. 33.

⁴⁰ E. Glück, *Cu privire la istoricul...*, p. 107.

⁴¹ I.-A. Pop, *Romanians and Hungarians...*, p. 133.

⁴² E. Glück, *Cu privire la istoricul...*, p. 118.

dintre locuitorii *Morisenei* serveau la mănăstirea „greacă” a lui *Ahtum*, păstorii aveau grijă de turmele ducelui și ale „nobililor”, țăranii lucrau moșiile, o roabă (*ancilla*) învărtea rășnița etc.

Sub aspect politic, izvoarele concură în a înfățișa formațiunea lui *Ahtum* drept un ducat bine organizat, numit când *terra*, când *regnum* sau, la Anonymus, *ducat* și *patrie*. Termenul de *regnum* este dat, de obicei, în Evul Mediu, statelor constituite, cu organizare social-politică, militară, economică, religioasă și culturală temeinică și cu o existență de sine stătătoare. Conducătorul acestui stat apare și în *Legenda maior* și la Mahmud Terdzüman drept „principe” cu o putere mare sau la *Anonymus* ca un dinast care moștenise ducatul de la rudele sale, anume urmașii lui *Glad*. Prin urmare, în ducatul bănățean, pentru perioada 900–1000, este atestată o dinastie. Din texte reiese că nobilimea datora sprijin și supunere „principelui” sau „ducelui”.⁴³ Acesta dispunea, cum s-a arătat, și de un aparat administrativ-fiscal, care asigura paza și vămuirea, purtând grija veniturilor conducătorului.

În centrul relațiilor izvoarelor se află confruntarea între cele două forțe, a atacatorilor unguri și a lui *Ahtum*. Pentru a face față situației, ducele avea nevoie de o organizare militară superioară. *Ahtum* dispunea de o armată, în frunte, se pare, cu *Chanadinus*, de garnizoane în cetăți și de oameni de pază în locuri mai importante. Izvoarele vorbesc de mulțimea ostașilor și sugerează chiar o ierarhie militară. Textul lui Terdzüman dă date despre garnizoanele cetăților și despre faptul că *Chanadin* era chiar comandantul unei asemenea fortificații.⁴⁴ Demnitarul turc mai scrie că, în fața pericolului, stăpânul *Morisenei* a „unit și înarmat pe toți supușii săi”, sugerând că, alături de oastea obișnuită (a sa și a nobililor credincioși), i-a chemat la luptă pe toți bărbații în stare să poarte arme⁴⁵. Menționarea cailor crescuți special, a hergheliilor de cai, presupune existența unei oști de cavalerie redutabile, alături de pedestrași. Se mai relatează că suveranul ungar a decis atacarea lui *Ahtum*, deși acesta, înconjurat de mulțimea cavalerilor și nobililor săi, dispunea de mai mulți soldați decât însuși regele Ștefan.

Cele mai importante cetăți (de pământ și lemn) din țară erau *Morisena* (azi Cenad), consemnată în izvoare scrise, și Arad-Vladimirescu, cercetată arheologic. Cea din urmă este similară cu cetățile de la Dăbâca, Moldovenești, Biharea, Șirioara și Moigrad.⁴⁶ Alte cetăți, contemporane cu cele de mai sus – Terdzüman menționează mai multe cetăți, numite – vor fi fost cele de la Feldioara, Frumușeni sau chiar Zarand.⁴⁷

⁴³ I.-A. Pop, *Romanians and Hungarians...*, p. 134.

⁴⁴ E. Glück, *Cu privire la istoricul...*, p. 121.

⁴⁵ E. Glück, *Cu privire la istoricul...*, p. 122.

⁴⁶ M. Barbu, M. Zdroba, *Noi cercetări privind cetatea de pământ de la Vladimirescu*, în Ziridava, VIII, 1977, p. 28.

⁴⁷ E. Glück, *Ahtum...*, p. 123.

În privința organizării bisericești, reiese din izvoare că, în ducatul lui *Abtum*, era dominantă confesiunea creștină de rit răsăritean, ducele însuși fiind botezat în acord cu acest rit. Centrul ecleziastic era *Morisena*, unde funcționa mănăstirea călugărilor basilieni, închinată Sf. Ioan Botezătorul. Chiar *Chanadin*, deși botezat după ritul latin, a organizat după victorie o nouă mănăstire, cu ajutorul călugărilor „greci” alungați din capitală. La venirea lui Gerard ca episcop roman (după 1030), călugării de rit bizantin fură scoși din lăcașul lor vechi, care reveni noilor autorități bisericești, numite de rege (adică episcopul și călugării de rit apusean).⁴⁸ Viața monastică bizantină a continuat însă în aceste locuri. În secolele XII–XIII, până la invazia tătară (1241), sunt atestate în zona Mureșului inferior vreo 13 mănăstiri (multe mănăstiri-necropolă) răsăritene, ale unor familii de nobili.⁴⁹ Din bulele papei Honoriu al III-lea, din 1216 și 1218, reiese organizarea și în părțile Aradului a unor mănăstiri ținând de vasta organizație monahală a Sf. Theodosiu. Ambele redactări ale bulei pomenite amintesc la *Tosani* (sau *Rosani*) o mănăstire cu bunuri „donate odinioară” de către *Glad* și Manuel.⁵⁰

Viața creștină de tip bizantin din Banat a fost stânenită prin implantarea creștinismului apusean, mai ales după înființarea la Cenad, în 1030, a episcopiei latine. Din *Legenda maior* reiese că Gerard și preoții săi rebotezau după ritul latin „mulțime de norod”, deși s-a exprimat și opinia că ar fi vorba doar de acea *reconciliatio*, adică de confirmarea unor creștini deja botezați.⁵¹

Despre apartenența acestor teritorii la jurisdicția bisericească superioară bizantină nu există informații sigure. S-ar putea ca mănăstirea Sf. Ioan Botezătorul din *Morisena* să fi avut rang de stavropighie, deoarece starețul său pare să dispună de autoritate mai mare și de atribuții mai multe decât era obișnuit.⁵² În jurul Bizanțului, existau în acea vreme mănăstiri al căror stareț era hirotonisit drept episcop. Pe de altă parte, din diplomele împăratului Vasile al II-lea, din 1019–1020, reiese că între episcopiile subordonate mitropoliei de Ohrida (Macedonia) figura și cea de la Branicevo, având un centru episcopal la *Dibiscos*, asimilat cu *Tibiscos* (Timiș, în Banat).⁵³ Însă dependența întregii biserici bănățene din acea vreme de scaunul Ohridei este greu de dovedit. Oricum, *Morisena* pare situată în afara unei astfel de dependențe.

⁴⁸ I. D. Suci, R. Constantinescu, *Documente...*, p. 30.

⁴⁹ E. Glück, *Cu privire la istoricul...*, p. 119, 124–125.

⁵⁰ E. Glück, *Cu privire la istoricul...*, p. 125–126. Manuel este un personaj neidentificat.

⁵¹ I. D. Suci, R. Constantinescu, *Documente...*, p. 61.

⁵² E. Glück, *Cu privire la istoricul...*, p. 127.

⁵³ I. I. Nistor, *Legăturile cu Ohrida și exarhatul Plaiurilor*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a III-a, tomul 27. memoriul 6, 1945, passim; Șt. Pascu, *Voievodatul...*, vol. IV, p. 299; A. Bejan, *Banatul...*, p. 129.

Mai rămân de analizat și împrejurările internaționale în care s-a produs atacul ungar împotriva lui *Ahtum*. Creștinarea în masă a ungarilor, după exemplul ducelui lor *Vajk*, a mărit forța ducatului ungar, transformat în regat. *Vajk*-Ștefan (997–1038) a urmat o politică de uniformizare a structurilor din interior, de lichidare a vechilor autonomii tribale și de cucerire a unor teritorii din vecinătate, inclusiv a Crișanei de deal și de munte, a Banatului și Transilvaniei. În fața acestui pericol, aliatul firesc, protector, al ducatului lui *Ahtum* era Imperiul Bizantin. Țaratul Bulgar, refăcut la 976, mai păstra pe la 980 alianța cu ungurii. Acest fapt era defavorabil formațiunilor politice de pe teritoriul României. Situația se schimbă în urma mării campanii bizantine începute în 1001, după care teritoriul controlat de bulgari intră sub dominația Imperiului Bizantin. În 1004, Vasile al II-lea cucerește Vidinul, după 8 luni de asediu, astfel că granița imperială ajunge la Dunăre, în vecinătatea Banatului. Se pare că în acest moment *Ahtum* devine confederat sau vasal al împăratului de la Constantinopol. În acest fel trebuie, probabil, interpretat pasajul din *Legenda mare* care spune că el „a primit puterea de la greci”, dacă nu cumva această autoritate se referea doar la înălțarea mănăstirii ortodoxe din *Morisena*.

După 1020, o dată cu orientarea forțelor bizantine spre teatrele de război din Asia Mică, planurile expansioniste ale Regatului Ungar revin în actualitate. Moartea împăratului Vasile al II-lea, supranumit Bulgaroctonul, în 1025, a favorizat și mai mult aceste planuri. În aceste condiții, *Ahtum* este lipsit de sprijinul efectiv al suzeranului său, dar, conform lui Terdzüman, se pregătește de luptă și trimite chiar iscoade pe teritoriul Regatului Ungar.⁵⁴ Demnitarul turc mai consemnează că Ștefan I era nemulțumit de pregătirile de luptă ale lui *Ahtum*, iar *Legenda mare* relevă hotărârea suzeranului ungar de a supune ducatul bănățean. Probabil că atacul pecenegilor contra Bizanțului (1027) și moartea împăratului Constantin al VIII-lea (1028) l-au determinat pe Ștefan I să acționeze contra lui *Ahtum*. La 1030, Gerard era hirotonisit ca episcop la Cenad. Din izvoare reiese că între înfrângerea lui *Ahtum* și consacrarea episcopului a trecut o anumită perioadă de timp. De aceea, înclinăm spre opinia că expediția ungară contra ducatului lui *Ahtum* a avut loc în 1028.⁵⁵ În ultima vreme, a fost readusă în discuție ipoteza datării conflictului dintre *Ahtum* și Ștefan I imediat după anul 1000 (prin 1004), fără ca argumentele să fie însă suficient de concludente.⁵⁶

După 1028–1030, în ciuda morții lui *Ahtum*, a înființării episcopiei catolice și a instalării unui trimis regal la *Morisena*-Cenad, lucrurile nu au apucat să se schimbe prea mult în Banat. Biserica de rit răsăritean a trecut pe plan secund, casa regală stabilind poziția privilegiată a bisericii romane și acordând acesteia importante donații. Pe când noile reali-

⁵⁴ E. Glück, *Cu privire la istoricul...*, p. 130.

⁵⁵ I.-A. Pop, *Romanians and Hungarians...*, p. 137–138.

⁵⁶ Al. Madgearu, *Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănățean Ahtum și regele Ștefan I al Ungariei*, în *Banatica*, XII, 1993, nr. 1, p. 5–12.

tăți păreau să se consolideze, a intervenit moartea regelui Ștefan I (1038), după care au izbucnit în regat puternice lupte interne și s-au manifestat tendințe ale împăraților germani de a supune Ungaria.⁵⁷

În aceste condiții, refacerea autorității regale și bisericești s-a produs anevoie, ceea ce a făcut ca restaurarea dominației ungare asupra Banatului de câmpie să se amâne pentru mai mult timp. Comitatul Cenad este atestat documentar pentru prima oară doar în 1197, semn că adevărata sa organizare se va fi produs relativ târziu. Banatul de deal și de munte, de la Severin până spre Poarta de Fier a Transilvaniei, a ajuns efectiv sub control ungar abia în secolele XIII–XIV și chiar și atunci la modul indirect, deoarece vechile instituții românești au continuat să funcționeze.⁵⁸

Chestiunea etniei locuitorilor ducatului se pune, ca și în cazul formațiunii lui *Glad*, prin prisma mărturiilor din jurul anului 1000, a antecedentelor și a realităților din secolele următoare. În urma unei asemenea analize, prezența românilor în Banat, alături de alte etnii, este în afara oricărei discuții. Numele de *Ahtum* sau *Ohtum* este și el nerelevant din acest punct de vedere, cu toate că unii lingviști i-au stabilit o rezonanță turcică.⁵⁹ Botezul ducelui în ritul bizantin, coroborat cu această rezonanță a numelui, ar putea sugera vag o ascendență pecenegă a lui *Ahtum*, dacă nu cumva actul semnifică reafirmarea apartenenței ducatului la sfera politico-spirituală răsăriteană.⁶⁰ Cert este că antroponimicul *Ahtum* (ungurește *Ajton*), ca și *Glad*, se reflectă copios în toponimie (*Ajton* în Caraș-Severin, fost *Ahton* la 1458; *Ajton* și *Ajtonmonostora* în Arad; *Ajton* în județul Cluj, numit în 1345 chiar *Ahtum* etc.)⁶¹, semn că personajul intrase în conștiința publică.

După înfrângerea lui *Ahtum* (probabil în 1028) și întemeierea episcopiei de rit latin (1030) la Cenad, se face tentativa instaurării controlului ungar asupra Banatului. Este vorba, în fapt, despre o acțiune de cucerire armată și instituțională, întreruptă o vreme în urma crizei regatului din secolul XI, reluată ulterior cu intermitențe și încheiată, în linii mari, în secolul al XIII-lea. Vechilor structuri feudale românești, de influență romano-bizantină și bizantino-slavă, li se suprapun elemente ale feudalismului apusean, vizibile mai ales la nivelul elitelor, al administrației, al bisericii. Treptat, se organizează comitatele (Timiș, Cenad, Cuvin, Caraș, Zarand etc.) și Banatul de Severin, în cadrul cărora, sub forma districtelor, autoritățile regatului sunt silite să recunoască vechi formațiuni locale românești, alcătuite din cnezate și voievodate. Aceste districte, circa 35 cunoscute în Evul Mediu, au conservat cadrele de viață tradițională, au limitat imixtiunile străine, au impus, pentru cel puțin opt dintre ele, codificarea vechilor libertăți sub formă de privilegii, au

⁵⁷ E. Glück, *Cu privire la istoricul...*, p. 139.

⁵⁸ I.-A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV–XVI*, Cluj-Napoca, 1991, p. 67–68.

⁵⁹ N. Drăganu, *Românii...*, p. 228.

⁶⁰ A. Bejan, *Banatul...*, p. 129–130.

⁶¹ N. Drăganu, *Românii...*, p. 228.

păstrat ideea de „țară românească”, într-un cuvânt, au perpetuat în timp specificul civilizației românești, cristalizate în a doua jumătate a mileniului I.⁶²

Ducatul lui Geula (Iulus, Iula sau Gyla) din Transilvania (după 1000)

Contemporan cu *Ahtum*, dar situat în interiorul arcului Carpaților, a fost ducele *Gyla* (*Gylas*, *Iula*, *Iulus* sau *Gyula*). La moartea lui *Gelou*, cum s-a văzut, puterea a fost preluată, în *Ultrasilvana*, cu învoirea locuitorilor țării – români și slavi – de către *Tubutum*. El nu a luat conducerea acelei țări pentru ducele *Arpad*, ci „pentru sine și pentru urmașii săi”, cum spune *Anonymus*. Prin urmare, *Tubutum* ar fi creat în „țara de peste pădure” un *dominium* (stăpânire) propriu și o dinastie: „Iar *Tubutum* din ziua aceea a stăpânit țara în pace și fericire și urmașii lui au stăpânit-o până în timpul regelui Ștefan cel Sfânt”.⁶³

Conform unei genealogii greu de verificat și de acceptat în întregime, urmașul lui *Tubutum* a fost întâi *Horca*, fiul său. Acesta a avut doi copii, anume pe *Geula* și *Zubor*. *Geula* a avut două fete, *Caroldu* și *Saroltu*, iar *Zubor*, la rândul-i, a dat naștere lui *Geula cel Mic* sau *Tânăr* (*Minor Geula*), tatăl lui *Bua* și *Bucna*. Mai spune *Anonymus* că în timpul lui *Geula cel Tânăr*, care a întreprins multe acțiuni dușmănoase contra regelui Ștefan, suveranul ungar ar fi „subjugat țara Ultrasilvană”.⁶⁴ Pe de altă parte, aceeași sursă precizează că *Sarolt*, fiica lui *Geula Maior*, a fost chiar mama regelui Ștefan I. Înfrânt de rege, deși îi era rudă, *Geula cel Tânăr* a fost dus legat în Ungaria și ținut toată viața în închisoare, „fiindcă nu avea credință și refuza să fie creștin” (*christianus*) și, evident, pentru că era inamicul suveranului ungar.⁶⁵

Dar aceste nume și fapte, prezente la *Anonymus*, apar și în alte surse. Astfel, o serie de izvoare bizantine (*Skylitzes*, *Kedrenos* și *Zonaras*)⁶⁶ menționează că, în jur de 950, un prinț numit *Gylas*, botezat în legea creștină la Constantinopol și dăruit cu titlul de *patricius*, l-a luat cu sine în țara sa la întoarcere pe episcopul *Hierotheus*, hirotonisit de patriarhul *Theophylactos*.⁶⁷ Cei mai mulți istorici l-au identificat pe acest *Gylas* cu ducele *Gylas*, *Geula*, *Iula* sau cu regele *Iulus*, cum este numit în cronici. Simon de Keza îl consideră pe *Iula* drept căpitan al lui *Arpad*, „care a intrat mai întâi în *Pannonia* și a locuit apoi

⁶² V. Achim, *Districtele medievale românești de pe valea superioară a Begheului*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, XXX, 1990–1991, p. 23–35; A. Bejan, *Banatul...*, *passim*.

⁶³ *Anonymus*, cap. XXVII.

⁶⁴ *Anonymus*, cap. XXVII.

⁶⁵ *Anonymus*, cap. XXVII.

⁶⁶ I. Lupaș, *Studii istorice*, vol. V, Sibiu-Cluj, 1945–1946, p. 67.

⁶⁷ I. Lupaș, *Studii istorice*, vol. V, p. 67.

în Transilvania”.⁶⁸ *Cronica pictată de la Viena* (scrisă de Marcus de Kalt pe la jumătatea secolului al XIV-lea) crede și ea că *Gyula* era unul dintre comandanții lui *Arpad*: „Acest *Gyula* era un mare și puternic duce, care a descoperit, cu ocazia unei vânători, în Transilvania, o mare cetate [probabil, Alba Iulia], ce fusese construită, în urmă cu mai mult timp, de către romani”.⁶⁹ Fiica sa *Sarolta* a fost căsătorită cu ducele *Geza*, „la sfatul și cu sprijinul lui *Beliud*, care conducea și el o „țară”, aflată, poate, spre sudul Transilvaniei⁷⁰ și pomenită în *Cronica pictată*⁷¹, fără alte amănunte. Căsătoria *Saroltei* cu ducele *Geza* prin mijlocirea lui *Beliud* arată mai degrabă că țara lui *Gyula* era separată de țara lui *Geza* și independentă de ea. Considerarea acestui *Gyula* drept căpitan al lui *Arpad* pare o eroare a unora din cronici. Probabil că inițial a fost vorba despre un alt *Gylas*, un contemporan al lui *Arpad*, cu o funcție importantă (*gylas* este un nume de demnitate, de rang), care ulterior a fost contopit cu celălalt *Gyula* sau *Geula*, ducele ultrasilvan. Acesta din urmă, ca nepot al lui *Tuhutum*, nu putea trăi decât pe la 950. Numai astfel fiica lui se putea căsători cu *Geza*, spre a deveni apoi mama lui Ștefan I.

Astfel, ducii Transilvaniei care au purtat numele *Gyula* (cu variante) sunt personaje certe, atestați de mai multe surse scrise, dar învăluiți în legendă. Ducatul guvernat de ei nu s-a aflat sub dominația ducilor arpadieni în secolul al X-lea. Mai mult, *Gyula* cel Bătrân primește titlul de *patricius*, devenind federat sau vasal al Bizanțului. Constantin Porfirogenetul îi trimite un episcop de rit bizantin, punându-se astfel bazele unei episcopii răsăritene, probabil la Alba Iulia.⁷² Această episcopie a lui *Hierotheus* nu se putea crea doar ca urmare a convertirii lui *Gyula*. Este clar că episcopia era destinată și mulțimii de credincioși – mai ales români și slavi –, despre care se știe că locuiau în acel ducat.

Alte amănunte despre ducatul ultrasilvan, până la domnia lui *Gyula-Geula cel Tânăr*, nu mai există în sursele scrise cunoscute. *Cronica pictată* îl confirmă pe *Anonymus* în acest sens: *Geula cel Tânăr* fusese „dușmanul ungarilor din *Pannonia*” și „el nu a încetat să-i atace pe unguri”.⁷³ Atașat bisericii răsăritene, ca și supușii săi și ca și înaintașul său cu același nume, având în cetatea sa un episcop trimis de la Constantinopol, *Geula* își va fi agra-

⁶⁸ M. Rusu, *Les formations politiques roumaines et leur lutte pour l'autonomie*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XXI, 1982, nr. 3–4, p. 372.

⁶⁹ I.-A. Pop, *Romanians and Hungarians...*, p. 152.

⁷⁰ M. Rusu, *Considerații cu privire la situația social-economică și politică a primelor formațiuni statale românești*, în *Acta Musei Napocensis*, XXI, 1984, p. 188.

⁷¹ *Cronica pictată de la Viena (Chronicon pictum Vindobonense)*, în G. Popa-Lisscanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. XI, București, 1937, p. 21.

⁷² Cercetări arheologice foarte recente (din vara anului 2011) au pus în lumină în zona catedralei catolice sin Alba Iulia urmele unor biserici bizantine anterioare, databile în a doua jumătate a secolului al X-lea. Îi mulțumim dr. Dana Marcu-Istrate pentru această informație.

⁷³ M. Rusu, *Les formations politiques...*, p. 374.

vat situația în ochii regelui Ștefan I. În jurul anului 1000, contradicțiile dintre biserica romană și cea constantinopolitană erau foarte ascutite, iar neofitul Ștefan, botezat în rit latin, va fi profitat de orientarea lui *Geula* spre Constantinopol, pentru a-l ataca.⁷⁴ Expresia „nu voia să fie creștin” (*noluit esse christianus*), aplicată de *Anonymus* lui *Geula*, poate fi luată și în alt sens decât cel literal: „creștin”, în sursele occidentale, înseamnă creștin roman, mai ales că, după Cruciada a IV-a (1204), „schismaticii” (creștinii bizantini) erau asimilați ereticilor și chiar păgânilor⁷⁵. Iar cronicile au mai multe redactări succesive, în timpul cărora anumiți termeni au fost adaptați semnificației contemporane copierii și nu epocii la care se referă. Nu este însă exclusă nici ipoteza ca *Geula* să fi revenit la păgânism, deși existența episcopiei bizantine în țara sa pledează împotriva acestei supoziții.

Oricum, acest *Geula*, care, pe la 1002, „domnea peste întreaga țară transilvană”, este atacat de oastea ungară și înfrânt. Regele oferă ducatul transilvănean rudei sale *Zoltan*.⁷⁶ Parte din aurul și bunurile jefuite au fost donate de Ștefan I bisericii din Alba Regală (Székesfehérvár), numai că „deoarece bunurile acestui *Gyula* fură câștigate prin procedee rele, biserica însăși luă foc de mai multe ori”.⁷⁷ De mare importanță pentru rege era și sarea Transilvanei, fapt pentru care-l va ataca și pe *Ahtum* din Banat, căci acesta îndrăznea s-o vămuiască.

O dată cu *Geula*, captiv pentru întreaga viață, au fost duși în Ungaria și fiii săi, *Bua* și *Bucna*. După moartea lui Ștefan I, pe vremea urmașului său Petru (1038–1046, cu o întrerupere), *Bua* și *Bucna* cu rudele lor s-au ridicat contra acestui din urmă rege de rit latin, în 1046, voind să plaseze pe tronul Ungariei pe Andrei, *Bela* sau *Levente* (inițial creștini răsăriteni). Mișcarea a căpătat curând și unele accente păgâne. Regele Petru a fost prins și orbit, conform obiceiului de a-i pedepsi pe uzurpatorii de tron. Dar mișcarea nu s-a încheiat. Unii nobili, în frunte cu *Vatha*, din cetatea *Bellus*, s-au adunat la Cenad și au trimis soli în Rusia, la Andrei și *Levente*, cărora le-au promis suport în obținerea tronului ungar. Aceștia au venit în Ungaria, la *Novum Castrum* (Abaujvár), s-au pus în fruntea răsculaților și i-au îndemnat „să meargă și să moară după ritul străbunilor”. Insurgenții au omorât trei episcopi latini (*Bulduș*, *Benedictus* și *Gerardus*), „numeroși preoți și laici”, dar, mai ales, „pe toți germanii și latinii care se aflau răspândiți în Ungaria și ocupau diferite funcții”. Cronica îi acuză pe răsculați că doreau să trăiască după obiceiul păgân sau, alteori, că erau eretici, adică bizantini, iar lui *Levente* îi reproșează că „n-a trăit după credința catolică”. Mișcarea din 1046 a căpătat clare accente păgâne, dar, în unele momente ale ei, pare să fi reprezentat și o confruntare între adepții bisericii romane și cei ai bisericii răsăritene.

⁷⁴ M. Rusu, *Les formations politiques...*, p. 374.

⁷⁵ Ș. Papacostea, *Românii în secolul XIII. Între Cruciata și Imperiul Mongol*, București, 1993, p. 51–55.

⁷⁶ *Cronica pictată de la Viena...*, p. 32.

⁷⁷ M. Rusu, *Les formations politiques...*, p. 374.

O altă mișcare cu aspect religios a izbucnit în timpul domniei lui *Bela I* (1060–1063), insurgenții cerând să trăiască după ritul păgân și să scape de perceptori.⁷⁸

Aceste mișcări din 1046 și 1060 par să fi avut și alte semnificații decât cele pur religioase. Sunt evidente și implicațiile politice (ridicarea contra regelui Petru), sociale (dorința de a scăpa de dări și alte prestații) și chiar „naționale” (atacarea și omorârea străinilor din Ungaria). Pe de altă parte, răscoala din 1046, condusă la început de fiii lui *Gylas cel Tânăr*, trebuie să fi avut legătură și cu soarta ducatului ultrasilvan. Încă de la început, după capturarea lui *Gyla*, la cârma ducatului a fost instalat un localnic, anume *Zoltan Ardeleanul* (*Zoltan Erdeelui*), rudă, probabil dinspre mamă, cu Ștefan.⁷⁹ Acțiunea lui *Bua* și *Bucna* din 1046 trebuie să fi avut și tentă politică, în sensul că aceștia doreau preluarea moștenirii paterne.

Anonymus nu numește nici cetatea de reședință a lui *Gyla*, în schimb alte surse menționează fortificația de la Bălgrad (Alba Iulia), în legătură cu acele evenimente de la începutul secolului al XI-lea. După *Legenda Sf. Ștefan*, scrisă de episcopul Hartvic, între pece-negi și unguri s-a dat o luptă la *Alba Transilvana*.⁸⁰ *Cronica pictată de la Viena*, vorbind de *Gyula cel Bătrân*, spune despre el că a descoperit o mare cetate construită de romani, iar *Chronicon Posoniense* precizează că cetatea găsită de *Gyula* în Transilvania se numea *Alba*; la Henric de Mügeln, numele cetății este *Weissenburg*, adică Cetatea Albă. Numele acesta a fost dat inițial, sub forma *Bălgrad*, de către populația româno-slavă din zonă. Românii au numit (până în secolul al XX-lea) cetatea și orașul utilizând toponimul Bălgrad, tradus apoi în maghiară (*Fehérvár*) și în germană (*Weissenburg*). Este mai presus de orice îndoială că forma *Bălgrad* este cea mai veche, deoarece ea provine din perioada de conviețuire româno-slavă, atestată arheologic și în scris (de către cronicile latino-maghiare) ca fiind premaghiară.⁸¹

Puternica așezare romană *Apulum* i-a impresionat de timpuriu pe toți locuitorii Transilvaniei prin zidurile sale albe, căzute în ruină, dar solide încă. Aici își va fi avut centrul *Gyla* cel Bătrân, aici a fost, probabil, sediul episcopiei conduse de *Hierotheus* și tot aici va fi rezistat *Gyla* cel Tânăr în fața regelui Ștefan. Desigur că și celelalte cetăți atestate arheologic pe vremea lui *Gelou* funcționau și la anul 1000 în Transilvania. După moartea lui Ștefan I (în 1038), regatul trece printr-o puternică criză, datorată, pe de o parte, luptelor pentru tron dintre Petru și Aba Samuel și, pe de alta, răscoalelor cu aspect religios și social-politic din 1046 și 1060–1063. În aceste condiții, Transilvania își recâștigă vechiul

⁷⁸ I.-A. Pop, *Romanians and Hungarians...*, p. 154.

⁷⁹ V. Spinei, *Migrația ungarilor...*, p. 142.

⁸⁰ M. Rusu, *Les formations politiques...*, p. 379.

⁸¹ I.-A. Pop, *Romanians and Hungarians...*, p. 155–156.

statut de țară separată. De la moartea lui *Gelou*, de-a lungul aceluia *saeculum obscurum*⁸², partea din Transilvania controlată de cuceritori nu a mai fost condusă de români, dar și-a păstrat statutul de independență și, datorită numărului mare de creștini de rit răsăritean – români și slavi –, a găzduit, începând cu jumătatea veacului al X-lea, o episcopie dependentă de Constantinopol. Evident, după marea schismă din 1054, s-a pus problema înființării la Alba Iulia a unei episcopii apusene. Datorită împrejurărilor interne și internaționale nefavorabile, acest lucru a fost posibil, se pare, numai în vremea regelui Ladislau (1077–1095) sau chiar ceva mai târziu, după anul 1100. Oricum, primul episcop latin cunoscut este Simion, menționat documentar abia în 1111, ca martor la un act de danie.⁸³ Activitatea noii episcopii se va intensifica însă numai în a doua jumătate a secolului al XII-lea, o dată cu întărirea stăpânirii politice și militare a Regatului Ungariei. Episcopia catolică a Transilvaniei (fondată, conform tradiției legendare, în 1009) poate să fie mai veche decât anii 1100, dar reședința episcopului nu a fost la Alba Iulia, ci undeva mai în nord, probabil pe Someș⁸⁴, dacă nu cumva este vorba la început despre prelați itineranți.

Cucerirea Transilvaniei de către maghiari (secolele XI–XIII)

Statul maghiar, întemeiat în a doua parte a secolului al X-lea și consolidat abia în urma creștinării de după anul 1000, nu a avut capacitatea să cucerească și, mai ales, să domine Transilvania decât într-o perioadă mai târzie. Dacă zonele de câmpie ale Crișanei și Banatului au fost mai ușor de anexat și de stăpânit, regiunile colinare și montane, văile superioare ale râurilor, depresiunile intramontane și, mai ales, Transilvania intracarpatică au fost supuse o vreme doar incursiunilor de jaf și de pradă, fără să poată fi cucerite efectiv.

Pătrunderea maghiarilor în Transilvania s-a petrecut între secolele al X-lea și al XIII-lea, în mai multe etape sau momente istorice, cu intensitate mică la început și mai mare spre finalul procesului. Prima etapă se datează în timpul domniei românului Gelou (circa 900), când au ajuns, în număr infim, până la Someșul Mic; a doua etapă (din jurul anului 1000), legată de domnia lui Gylas, semnifică înaintarea până spre cursul mijlociu al Mureșului; următorul pas (din preajma anului 1100), corespunde controlului teritoriului de până la râul Târnava Mare; a patra etapă (de pe la 1150) extinde avansarea cuceritorilor până la linia Oltului, iar ultima (anii 1200) a marcat așezarea frontierei pe linia Carpaților.⁸⁵ Firește, aceste date geografice și diviziuni temporale sunt doar orientative, procesul

⁸² Vezi Harald Zimmermann, *Veacul întunecat*, București, 1983, passim.

⁸³ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV, p. 305.

⁸⁴ Localizarea primei reședințe episcopale latine a Transilvaniei spre nordul acestei țări este susținută în ultimii ani, cu serioase argumente (Vezi Kristó Gyula, *Ardealul timpuriu (895–1324)*, Szeged, 2004, p. 118–124; T. Sălăgean, *Țara lui Gelou*, p. 187–188).

⁸⁵ Kurt Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*, București, 1958, p. 117–123; K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986; K. Horedt, *Das frümittelalterliche Siebenbürgen*.

fiind fluid și (în ciuda unor întreruperi și chiar reculuri) aproape continuu. Actul cuceririi nu are legătură directă cu primele două momente, când încă nu exista un stat ungar consolidat, derulându-se doar expediții de pradă.⁸⁶ Este drept că cete mici de ungari și conducători ai lor au rămas în Transilvania vestică în preajma anului 900, dar ele nu au mai fost în legătură de supunere cu Ungaria propriu-zisă. Astfel, cucerirea reală a țării intracarpatică de către Regatul Ungariei s-a produs abia după jumătatea secolului al XI-lea, într-un interval de circa un secol și jumătate. Înainte de aceasta, se înregistrează numai un control vag al jumătății de vest a țării, prin anumiți lideri unguri care nu erau neapărat fideli puterii centrale din Pannonia.

Cucerirea militară a însemnat, în primul rând, lupta cu populația locală, mai ales românească și slavă, iar în al doilea rând contracararea unor noi valuri migratoare, constând din neamuri turanice (pecenegi, uzi, cumani). Această cucerire armată fost însoțită și de alte metode de supunere a țării și a fost urmată de o cucerire instituțională, menită să impună în Transilvania regulile noului regim. Metodele nemilitare de supunere au în atenție mai ales aspectul demografic, oamenii fiind cea mai importantă bogăție pentru valorificarea rodniciei pământului. Prima metodă a fost colaborarea cu populațiile locale, la început românii și slavii, mai ales cu liderii lor, numiți în unele mărturii scrise duci și juzi, iar în altele voievozi și cnezi. Acest gen de „cooperare” nu era o noutate pentru latinofonii din regiune, ei practicând același sistem secole la rând, după retragerea aureliană, cu valorile barbare mai timpurii (secolele IV–X). Această metodă avea însă limitele sale, din mai multe motive: 1) populația locală, secătuită de lupte și de lipsuri, era destul de puțin numeroasă; 2) această populație și liderii ei nu erau întotdeauna dispuși să colaboreze sincer cu noii veniți, priviți adesea ca inamici, contra cărora organizau uneori chiar revolte. Cu alte cuvinte, supușii nu-i puteau iubi din tot sufletul pe năvălitori, din cauza cărora pierduseră bunuri, funcții, prerogative. Neîncrederea în acești cuceriți și neputința de a obține sprijinul lor necondiționat, i-a determinat pe regii ungari să încerce și o altă metodă, anume aducerea în Transilvania (și, de altfel, în întreaga țară) a unor noi populații, străine. Așa au fost secuii, de neam turcic incert (poate cazari), care s-ar fi aflat inițial în Bihor (Crișana), apoi, pe măsura înaintării frontierei regatului, în centrul Transilvaniei, pe Târnave (circa 1100), pentru ca, după 1150 și spre anul 1200, să se mute mai spre est, aproape de linia Carpaților Răsăriteni, unde trăiesc și astăzi. Rosturile lor de bază au fost cele militare, de apărători ai frontierei și de participare, în anumite condiții, la confruntările armate ale regatului și ale Transilvaniei. Secuii, deși au adoptat de timpuriu limba maghiară, au rămas până în epoca modernă o „națiune” distinctă, cu conștiința originilor, tradițiilor și culturii proprii.

Ein Überblick, Thaur/Innsbruck, 1988; I.-A. Pop, Th. Năgler (coord.), *The History of Transylvania*, vol. I, p. 212–216.

⁸⁶ Pentru o analiză pertinentă a primelor două etape, vezi și Nicolae Edroiu, *Formațiuni statale pe teritoriul României (secolele VIII–XI)*, Cluj-Napoca, 1999, p. 75–94, 145–153.

Așezarea unor grupuri de germani în Ungaria, considerați „oameni liberi și oaspeți”, începuse încă din secolul al XI-lea. În Transilvania, un asemenea proces organizat s-a desfășurat după jumătatea secolului al XII-lea și în secolul următor. Acești coloniști, numiți generic sași (*Saxones*), au preluat în vremea domniei lui Geza al II-lea (1141–1161) teritoriul din zona Târnavei Mari de la secui, ocupând treptat anumite regiuni din sudul, sud-estul și estul Transilvaniei. Un rol important în acest proces l-au avut și Cavalerii Teutoni, care, deși nu au rămas în Transilvania decât 14 ani (1211–1225), au ajutat la stabilirea oaspeților germanici în colțul sud-estic al țării. Rolul inițial al sașilor era tot militar, însă apoi s-a dovedit a fi mai mult economic, ei contribuind din plin la exploatarea bunurilor solului și subsolului, la dezvoltarea meșteșugurilor și comerțului. Ca peste tot în Europa Centrală, viața urbană de tip occidental (cu orașe înconjurate de ziduri și organizate pe bresle etc.) a fost adusă și în Transilvania de germanici. Aceste populații nou venite au fost dăruite cu largi privilegii globale (de exemplu, pentru sași, privilegiul *Andreanum*, emis la 1224) de către regii ungari, mai ales cu pământuri smulse de la localnici, ceea ce le-a transformat în instrumente destul de fidele ale puterii.

Organizarea voievodatului Transilvaniei

Pe măsura cuceririi, militare și instituționale, autoritățile regatului au impus în Transilvania modelul lor de organizare, laic și ecleziastic, în primul rând elita nobiliară, comitatele ca unități administrative, biserica latină, relațiile de vasalitate față de rege, principiile de stăpânire asupra pământului etc.

Românii și moștenirea lor romano-bizantină, puternic influențați de tradiția bizantino-slavă, au rămas însă mereu o realitate vitală a Transilvaniei. Datorită prezenței lor masive (la care s-au adăugat și populațiile nemaghiare pomenite), țara Transilvaniei nu a putut fi niciodată integrată definitiv în Regatul Ungariei, rămânând mereu o țară (*regnum*) distinctă, condusă de un voievod, numit de regele Ungariei.

Marcarea diferenței pomenite s-a făcut inițial prin introducerea în Transilvania a unei noi instituții, preluate de maghiari din lumea feudală germană, anume principatul. Însă, spre deosebire de voievodat, ieșit din tradiția locală slavo-română, principatul era o instituție străină, care trebuia, în intenția promotorilor săi, să dea o nouă orientare „țării de peste păduri”. În două documente din anii 1111 și 1113, este atestat un *Mercurius princeps Ultrasilvanus*, despre care se știu foarte puține lucruri și căruia nu i se cunoaște nici un rol în viața politică a Transilvaniei. Tot în 1111 este consemnat și Simion *episcopus Ultrasilvanus*. Se pare că Mercurius și Simion au purtat titlurile de principe și, respectiv, episcop „in partibus”, fără să fi rezidat efectiv în Transilvania. După mai bine de 60 de ani, vreme în care nici un alt conducător al Transilvaniei nu mai este cunoscut, apare la 1176 numele lui *Leustachius Voyvoda*, probabil fostul comite de Dăbâca de pe la 1164, care era

acum căpetenia țării⁸⁷. Faptul este semnificativ din cel puțin patru motive: 1) șirul conducătorilor Transilvaniei este întrerupt pentru peste șase decenii; 2) numele tradițional de voievod, recunoscut căpeteniei Transilvaniei, se va perpetua și menține de-a lungul Evului Mediu, până la 1541; 3) dintre toate provinciile și țările cucerite și încadrate în Regatul Ungariei, numai Transilvania a păstrat peren formula voievodatului ca instituție politică centrală; 4) această instituție, deși modificată de către noii stăpâni, este identică la origine cu instituția omonimă din Țara Românească și Moldova. În zona central-sud-est europeană, numai conducătorii Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei au purtat titlul de voievod, inițial ca marcă a atribuțiilor lor militare supreme asupra țărilor lor. Desigur, voievodul Transilvaniei nu a mai putut avea și calitatea de *dominus* (autocrator, samodârjeț), pe care au avut-o omologii săi de la sud și est de Carpați, deoarece suveranitatea asupra țării și supușilor trecuse la regele Ungariei prin cucerire. Oricum, menținerea în Transilvania a titlului de voievod sub stăpânire străină, după ce s-a încercat înlocuirea acestuia, pare să sugereze o anumită rezistență a populației locale în vederea contracarării dominației maghiare și a apărării tradiției. Probabil că, vreme de câteva decenii în secolul al XII-lea, lucrurile au fost grave și situația relativ instabilă, din moment ce țara pare să fi rămas mult timp fără conducător oficial, controlat de regalitate.

Pe lângă instituția voievodală, în Transilvania și părțile vestice s-au conservat peste tot și alte instituții românești de origine romană și româno-slavă. Astfel, vechile nuclee politice de la finele mileniului I au supraviețuit sub forma țărilor (*terrae*), conduse de duci (voievozi) și juzi (cnezi) și transformate treptat, unele, în comitate (cazul țării sau voievodatului Maramureșului), iar altele în districte românești (*districtus Valachorum*). Pe teritoriul Transilvaniei și al regiunilor vestice se cunosc până astăzi circa 70 de districte (țări) românești, cu un grad mai mare sau mai mic de autonomie în Evul Mediu. În cadrul lor, românii se judecau și se administrau după regulile dreptului românesc (*ius valachicum*), prin adunările lor proprii (*universitates keneziorum*), formate în cea mai mare măsură din cnezi (mici proprietari locali cu rolul de feudali). De asemenea, românii transilvani și-au conservat biserica lor bizantină, cu locuri de rugăciune construite din lemn, piatră și cărămidă, pictate după rânduiala răsăriteană. Această menținere a tradiției a fost posibilă datorită specificului lumii medievale, care recunoștea fiecărei comunități dreptul la existență proprie, autonomă. În acest context, odată cu organizarea vieții statale sub egidă ungară, românii transilvani au fost și ei acceptați ca grup privilegiat (stare), participant la exercitarea puterii, alături de nobili, sași și secui. Astfel, se poate spune că regula toleranței a fost respectată, la început, și în Ungaria medievală.

După Cruciada a IV-a însă (1204), se impune treptat o anumită discriminare confesională, accentuată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, când Regatul Ungar își ia în serios rolul său de regat apostolic, destinat să lupte pe toate căile contra „păgânilor, ereți-

⁸⁷ M. Rusu, *Les formations politiques...*, p. 384.

cilor și schismaticilor”. Ca urmare, credincioșii „greci” (bizantini), adică românii, considerați „schismatici”, sunt excluși ca grup de la putere (în intervalul 1366–1437) și încep să fie prizonieri. Numai anumiți români individuali, mai ales cnezi, recunoscători de puterea regală drept nobili, participau la exercitarea puterii, dar nu ca români, ci ca membri ai stării nobililor. Treptat, din secolul al XVI-lea începând, discriminarea religioasă urma să devină, în cazul românilor, una etnică și apoi națională.

Astfel, Transilvania, cu începuturi de viață statală încă din a doua jumătate a mileniului I, avea să cunoască stadiul ducatelor (voievodatelor) româno-slave în secolele IX–X, pentru ca apoi, în secolele XI–XIII să fie cuprinsă prin cucerire în Regatul Ungariei, sub forma unui voievodat distinct, condus de un înalt dregător (numit de regele Ungariei), sprijinit pe regimul de stări (grupuri privilegiate). Trei dintre stări erau de credință occidentală, iar a patra (românii) era de credință bizantină. Până la urmă, românii, cuceritori și supuși, de altă confesiune decât stăpânii, au sfârșit prin a fi discriminați, inițial sub aspect confesional, iar apoi și etnico-național. În acest fel, Transilvania medievală a funcționat ca voievodat cu o numeroasă populație de credință bizantină, condus de o elită catolică și situat într-un „regat apostolic”, devenind un exemplu de interferență a confesiunilor și etniilor europene.

În aceste rădăcini statale îndepărtate, bazate deopotrivă pe tradiții răsăritene și occidentale, constau elementele constitutive ale identității istorice a Transilvaniei, care, la 1918, pe baza deciziei majorității populației țării (luate ca urmare a recunoașterii internaționale a dreptului popoarelor la autodeterminare), a devenit parte integrantă a Regatului României.

Medieval Roots of the Historical Region (Province) of Transylvania (IX–XIII Century)

Abstract

Research on the appearance and consolidation of statehood and legal-administrative structures in Transylvania since the beginning of the Middle Ages have generated numerous controversies among historians and not only. The present study represents a foray into the history of the province between the X–XIV centuries, a period when significant changes took place from an institutional point of view. In the first part of the study, the author explains the origin of the word Transylvania by using ethno-linguistic arguments. Thus Transylvania, having had attempts of statehood ever since the second half of the first millennium, knew the stage of Romanian-Slavic duchies (voivodeships) in the IX–X centuries, then in the XI–XIII centuries was incorporated, through conquest, into the Kingdom of Hungary, under the form of a distinct voivodeship, ruled by a high official

(appointed by the King of Hungary) and based on an estates (privileged groups) regime. Three of the estates were of western faith and the fourth (Romanians), were of Byzantine faith. Eventually, the Romanians, conquered and subjugated, having a different denomination from their masters, ended-up by being discriminated, initially in terms of religion and then from an ethnic-national point of view. Thus, medieval Transylvania existed as a voivodeship with a numerous population of Byzantine faith, ruled by a Catholic elite and situated in an “apostolic kingdom,” therefore becoming an example of interference of European denominations and ethnic groups.

BCU Cluj / Central University Library Cluj